

**Ставлення греко-католиків Мукачівської єпархії
до шлюбу, вінчання та родини у першій половині XX ст.**

ДІАНА ШТЕРР

Ужгородський національний університет
Науково-дослідний центр історично-релігійних студій «ЛОГОС»
Ужгород

Abstract: This article reveals the attitude of clergy and laity towards marriage, family, and wedding service. It also includes consideration of the influence of the family on a pastor's spiritual formation, his family and professional relationships and "inheritance" of the profession. The author studies the information taken from metric records on the registration of civil marriage, interfaith marriage, divorces and "separation from bed and board", violation of church law in matters of marriage permission, divorces, wedding ceremonies without prior announcement.

The author points out that observance and performance of certain religious rites was often impossible due to total poverty of the believers who simply could not afford to pay for such services.

Key words: Greek Catholic, Mukachevo Eparchy, marriage, wedding ceremonies, family, metric records.

Ставлення греко-католиків до родини, подружнього життя, обряду вінчання, справляло надзвичайний вплив на життя спільноти, її соціальної комунікації та відносин, як в середині Церкви, так і поза її межами. До XVIII ст. однією з найбільших проблем пастирської благодаті були незаконні шлюби. Ця проблема існувала не лише серед мирян (таких прикладів є багато і сьогодні), а й в середовищі самих душпастирів.

В Мукачівській єпархії ще й далеко після Ужгородської унії (1646) на канонічну заборону не звертали увагу й висвячували «двоєженців». В канонічному значенні «двоєженець» – це чоловік, який після смерті своєї дружини, оженився в друге. Хоч мукачівські єпископи не могли не знати про 17 Апостольський канон, прийнятий на Трулланському синоді ще 691–692 рр., який категорично забороняє рукопокладати на дияконів, чи тим більше священників, тих кандидатів, які перед тим уже два рази були жонаті (кан. 26)¹.

Йосиф Руга де Каміллєс, щоб «не спричиняти скандал і не ослабити св. унію» виклопотав у Святій Столиці для таких священників диспензу, а на майбутнє заборонив двоєженцям приступати до свячень².

Можливо, сучасну людину це трохи здивує, але історія Мукачівської єпархії залишила в спадщину ще гірші приклади ставлення до церковного

¹ ПУТІВНИК ПО СХІДНОМУ КОДЕКСУ: Коментар до Кодексу Канонів Східних Церков / За редакцією Джорджа Недунгатта, Т.І. / Пер. з англ. О. Гладкий. Львів: «Свічадо», 2008, с. 409-490.

² ПЕКАР, Атанасій В.: Нариси історії Церкви Закарпаття. Том II: Внутрішня історія. Рим–Львів: Місіонер, 1997, с. 168.

шлюбу своїх пастирів: мали місце випадки, коли вже після своїх свячень священник удруге женився, при цьому суворо порушуючи 6 і 26 Апостольський канон Трулланського синоду, який категорично забороняє дияконам і священникам вдруге женитися після їхніх свячень, а «хто відважився б це зробити, нехай буде позбавлений свого духовного сану».

Незважаючи на те, що єпископ Йосиф Руга де Каміліс тимчасово суспендував тих священників, які жили в незаконному другому шлюбі, більшість з них знехтували наказом владики, продовжуючи й надалі виконувати свої душпастирські обов'язки, тим більше, що православний синод 1692 р., що відбувся в Мараморош-Сиготі, дозволив своїм священникам женитися вдруге³.

Важко стверджувати, коли ця проблема перестала бути моральним неподобством серед кліру Мукачівської єпархії, але ще 1748 р. егерський латинський єпископ Ференц Баркоці дорікав мукачівському єпископу Михайлу Мануїлу Ольшавському, що в того між пасторами є багато двоєженців⁴. Звісно, що таке відношення до Таїнства Подружжя серед духовенства не могло не відобразитися на ставленні вірників до шлюбу освяченого Церквою.

На індіферентному відношенні вірників до шлюбу, релігійних обрядів та релігії неодноразово було наголошено цілою низкою церковних діячів – починаючи від парохів і завершуючи єпископами.

Так, головну причину релігійного індіферентизму серед вірних єпископ Антоній Папп (1912–1924) вбачав у недбайливості парафіяльного духовенства навчати свою паству. Тому у своєму циркулярі від 12 серпня 1912 р. він суворо наказував священникам: 1) сумлінно навчати дітей релігії «на їхній материнській мові»; 2) не занедбувати недільних і святочних проповідей, і старанно до них готуватися і 3) своїм праведним життям і щоденними молитвами, за зразком св. Йосафата, старалися повернути до Бога і найбільш запеклих ворогів Церкви⁵.

Було б помилкою вважати, що душпастирі бездоганно прислухалися до свого архієрея, бо якби так сталося історія навряд чи знала б про випадки масового релігійного конвертизму, внаслідок якого лише за два перші десятиліття ХХ ст. греко-католицьку спільноту залишили близько 100 тис. вірників, які стали православними⁶. Якогось висновку заангажоване в угорський націоналізм греко-католицьке духовенство не зробило, а тому, і не зрозуміло причин переходу своїх парафіян в іншу конфесію.

³ ЛУЧКАЙ, Михайло: Історія карпатських русинів: У шести томах / Дешифрування рукопису, від перекладача, переклад з латинської, покажчики Ю.М. Сака. Том III / Дешифрування рукопису Ю.М. Сака; переклад українською мовою А.М. Ігната. Ужгород: Закарпаття, 2002, с. 21-75.

⁴ ЛУЧКАЙ, Михайло: Історія карпатських русинів: У шести томах / Дешифрування рукопису, від перекладача, переклад з латинської, покажчики Ю.М. Сака. Том IV / Дешифрування рукопису Ю.М. Сака; переклад українською мовою Ю.М. Сака, М.В. Ороса, Й.О. Баглая. Ужгород: Закарпаття, 2003, с. 52-63.

⁵ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ. Ф. 151, Оп. 25, Спр. 2635. Циркуляр єпископа Папп Антала священникам по административным и религиозным вопросам, Арк. 1-3.

⁶ MAREK, P. – BUREHA, V.: Pravoslavní v Československu v letech 1918–1953: příspěvek k dějinám Pravoslavné církve v českých zemích, na Slovensku a na Podkarpatské Rusi. 2. prepracované a doplnené vyd. Brno: CDK (Centrum pro studium demokracie a kultury), 2008, s. 25-40.

З цього приводу в архіві ДАЗО збереглися стоси документів, що розкривають повсякденні питання відносин пастирів зі своєю паствою, які часто носили неканонічний з точки зору Церкви характер. Найпоширенішими серед них були: незаконні регулювання сімейних відносин парафіян, що випливають з листування між парохами⁷; сумнівні правила релігійного виховання дітей батьків різних конфесій, в т.ч. народжених від біритуальних шлюбів⁸; незаконні прохання парафіян про видачу дозволів на укладення шлюбів з вірниками інших конфесій⁹; марні заклики єпископа до священників про виховання своєї пастви в християнському дусі¹⁰; листування зі священниками та іншими інституціями про незаконну зміну віросповідання, прізвища, реєстрації шлюбу і смертних випадків парафіян¹¹; прохання і листування з цього приводу осіб про зміну обряду (конвертування), видачу свідчень про народження та іншим метричним випадкам прихожан¹²; прохання священників і листування з ними з приводу незаконної видачі дозволів на укладення шлюбів вірниками різних обрядів¹³; прохання парафіяльних священників про видачу їм дозволів на укладення з «поважних причин» шлюбів парафіян «без попередніх оголошень» (а, отже, з порушенням) та про проведення інших церковних ритуалів, для яких потрібний єпископський дозвіл¹⁴; розпорядження єпископа Капітулі про порядок укладення змішаних (біритуальних) шлюбів римо- і греко-католицьких парафіян, в т.ч. про укладення шлюбів своєї вірної пастви у країнах Західної Європи¹⁵.

Деякі регуляційні документи, що походили з архієрейської канцелярії в Ужгороді сучасну людину можуть навіть шокувати. Так, наприклад, з

⁷ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ. Ф. 151, Оп. 2, Спр. 2407. Переписка со священниками об урегулировании семейных отношений прихожан, Арк. 1-30.

⁸ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ. Ф. 151, Оп. 6, Спр. 944. Правила определения религии детей родителей разных вероисповеданий, Арк. 1-21.

⁹ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ. Ф. 151, Оп. 22, Спр. 413. Прошения прихожан о выдаче разрешения на заключение брака с лицами других вероисповеданий и родственниками, Арк. 1-46.

¹⁰ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ. Ф. 151, Оп. 22, Спр. 566. Воззвание епископа к священникам о воспитании прихожан в христианском духе, Арк. 1-2.

¹¹ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ. Ф. 151, Оп. 23, Спр. 19. Переписка со священниками и другими об изменении вероисповедания, фамилий, регистрации браков и смертных случаев прихожан, Арк. 1-15.

¹² ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ. Ф. 151, Оп. 23, Спр. 37. Прошения лиц и переписка о перемене обряда, заключении браков, выдаче свидетельств о рождении и по другим метрическим вопросам, Арк. 1-40.

¹³ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ. Ф. 151, Оп. 23, Спр. 52. Прошения священников и переписка с ними о выдаче разрешений на заключение браков прихожанами, Арк. 1-5.

¹⁴ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ. Ф. 151, Оп. 24, Спр. 43. Прошения приходских священников о выдаче им разрешений на заключение по уважительным причинам браков прихожан без предшествующих объявлений и о проведении других церковных ритуалов, требующих разрешений епископа, Арк. 1-26; ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ. Ф. 151, Оп. 18, Спр. 357. Прошения прихожан о разрешении заключения браков без предварительных оглашений в церкви, Арк. 1-273.

¹⁵ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ. Ф. 151, Оп. 25, Спр. 865. Распоряжение епископа капитуле о порядке заключения смешанных браков римо и греко-католических прихожан и о заключениях браков в западных государствах Европы, Арк. 1-7.

листування єпископа Юлія Фірцака (1891–1912) з Конгрегацією поширення віри в Римі, впливає, що Владика просить курію «продовжити [йому, для нього – авт.] п'ятирічне повноваження на право відпущення гріхів, звільнення від церковних заборон при укладенні шлюбів та ін.»¹⁶.

Цікаво, що потрібно було зробити грішному мирянину для того, щоб отримати від самого владика індульгенцію на відпущення гріхів при укладенні шлюбів. З цього приводу офіційні джерела, так би мовити, *ex catedrae*, звісно мовчать, а всілякі факти з приватного життя пастви з цього приводу ближчі до інформації на кшталт «один добрий чоловік повів»(!), довіри не мають.

Окрім незаконних, з точки зору канонічного права, укладень шлюбів, в першій половині XX ст. Мукачівська єпархія зіштовхнулася з проблемою цивільної реєстрації угод між двома громадянами та державою, що не були освячені Церквою. Така подвійна реєстрація шлюбів створювала чимало проблем, адже для Церкви шлюб, що був засвідчений державою не мав тієї сили, що церковний обряд вінчання, натомість обряд вінчання для держави не був достатньою підставою для визнання громадян подружжям.

Проте, всі шлюби, що були освячені церквою до 1945 р. вважалися законними. З 1945 р. держава взяла на себе функцію реєстрації шлюбів. Однак, виникла парадоксальна ситуація, коли держава не визнавала церковних шлюбів, а церква частково не визнавала цивільних, не освячених нею, шлюбів. Напевно тому в метричних книгах 1946–1949 рр. містяться записи, що «дитина народжена законно лише за цивільним законом»¹⁷.

Спроба підпорядкувати реєстрацію новонароджених державі мала місце ще наприкінці XIX ст. У 1895 р. єпископом Юлієм Фірцаком в одному з циркулярів робилося пояснення щодо реєстрації шлюбів державою: «Возлюбленныи въ Христь Вѣрники! Прискорбнымъ сердцемъ извѣщаемъ Вамъ, что законъ краевый о такъ названомъ «гражданскомъ или цивильномъ супружествѣ» отъ 1-го дня мѣсяца октобрія будетъ обязательнымъ»¹⁸.

Церква певно була проти реєстрації шлюбів державою, тривалий час боролася проти цього, але програла і дуже шкодувала про те, що вона стане обов'язковою. Наважимося припустити, що священники не вимагали перед вінчанням від своїх вірників документу про реєстрацію шлюбу державою.

Як можна пересвідчитись, метричні записи дозволяють простежити еволюцію віросповідання наречених, їх гендерне становище до шлюбу (чи перебували вони коли-небудь в шлюбі чи ні). Звичайно, що найбільше шлюбів

¹⁶ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ. Ф. 151, Оп. 25, Спр. 1627. Переписка єпископа Юлія Фирцака с конгрегацией пропаганды веры при папском дворе в Риме по вопросу продления пятилетнего полномочия на право отпущения грехов, освобождение от церковных запрещений при заключении браков и др., Арк. 1-14.

¹⁷ ФЕНИЧ, Володимир – ШТЕРР, Діана: Метричні книги, як джерело вивчення Ужгородської греко-католицької спільноти першої половини XX ст. In: *Історія релігій в Україні: науковий щорічник* / Упор. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич. Львів, Львівський музей історії релігії; вид-во «Логос», 2010, Книга 1, с. 833.

¹⁸ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ. Ф. 151, Оп. 17, Спр. 5. Циркуляри єпископа Мукачевской епархии за 1895 г., Арк. 12 – Арк. 12 зворот.

укладалося між власне самими греко-католиками, але як бачимо у 1920–1930-х рр. кількість шлюбів між греко-католиками та не греко-католиками ніколи не падала нижче 36,36%, але й вище 54,76% не підіймалася¹⁹. Отже, відсоток змішаних шлюбів був доволі високим. В середньому біритуальних шлюбів нараховуємо близько 45,04%, що є доволі вражаючим показником як на релігійну ситуацію до середини ХХ ст.

Показовим у зв'язку з цим буде навести такий приклад біритуального шлюбу, з яким зіткнувся о. Теодор Ромжа. Так, в листі до ректора Руссікуму в Рим о. Філіппа де Режиша марамороський парох говорячи про свої будні сільського священика (був ним всього два роки, а скільки зафіксовано матеріалу з історії повсякденних церковно-обрядових практик) описує таку картину з життя парафії: *«Тут панує разюча байдужість. Сьогодні прийшли заявити про одруження. Молодий – православний, наречена – католичка. Вінчатися будуть у нас. Але наречена заявила, що після вінчання вона також стане православною – лише через те, що православна церква ближче до їхньої хати. Я почав їй пояснювати, що цього не можна робити і чому не можна. Молода і її мати цілком згоджувалися зі мною, але після лекції все ж таки заявили, що кінець кінцем байдуже, бо православні так само співають Вірую і Отче наш, як і в нас»*²⁰.

Дослідження та пояснення релігійних конверсій на Закарпатті у першій половині ХХ ст. справа не так невідчужа, як майже неможлива. Кому може спасти на думку, що дружина переходить на віросповідання свого чоловіка не через звичку, велике кохання чи повагу, вже на кажу про релігійні переконання, а лише через те, що православна церква ближче до її хати? Адже «так само співають, а церква ближче». *«Щойно з пізнання такого стану духовного життя народу я зрозумів, чого так багато з них настільки легко залишили католицизм і без усякого душевного потрясіння перейшли в православ'я. Мені здається, що вони ніколи не були справжніми католиками, а лише ні те, ні се, ні риба, ні рак»*, – сумно резюмує о. Теодор Ромжа²¹.

Окрім того потрібно зауважити, що шлюби були не лише біритуальними, а й міжетнічними, оскільки нам при дослідженні імен хрещених дітей зустрічалися випадки, коли обоє батьків греко-католиків називали свою дитину виключно угорськими іменами – Отто, Бейла, Арпад, Тібор, Клара, Агнета та ін.²². На нашу думку, відсоток батьків виключно греко-католиків русинів-

¹⁹ АРХІВ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО КАФЕДРАЛЬНОГО ХРЕСТО-ВОЗДВИЖЕНСЬКОГО СОБОРУ В м. УЖГОРОДІ. Метричні книги Преображенської церкви на Цегольні. Метрика Томъ: XVI. Крещеных: 1929. XIII ч. Браковенчанных: 3/XI 1929. Усопшихъ: 1927. Розділ Браковенчанных. Сторона – 100-138.

²⁰ ПУШКАШ, Ласло: Кир Теодор Ромжа: Життя і смерть єпископа. Львів: Інститут історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2001, с. 44.

²¹ Там само, с. 49.

²² АРХІВ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО КАФЕДРАЛЬНОГО ХРЕСТО-ВОЗДВИЖЕНСЬКОГО СОБОРУ В м. УЖГОРОДІ. Метричні книги Преображенської церкви на Цегольні. Метрика Томъ: XVI. Крещеных: 1929. XIII ч. Браковенчанных: 3/XI 1929. Усопшихъ: 1927. Розділ Крещеных. Сторона – 1-99; АРХІВ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО КАФЕДРАЛЬНОГО ХРЕСТО-ВОЗДВИЖЕНСЬКОГО СОБОРУ В м. УЖГОРОДІ. Метричні книги Преображенської церкви на Цегольні. XXIII Том.

українців, що давали своїм дітям угорські імена для легшої та швидшої соціалізації в угорськомовному суспільстві був доволі високим.

Орест Сабов серед найбільш часто вживаних на початку ХХ ст. імен для хлопчиків наводить такі, як Іван, Василь, Андрій, Юрко, Михайло. Для дівчат найбільш популярними були імена Марія, Ганна, Олена та Софія²³.

Не менш цікавим буде також коротко зупинитися на питанні про укладання повторних шлюбів між вдовами та вдівцями. Відсоткове співвідношення шлюбів між виключно вільними та вдівцями і вдовами вказує на те, що повторних шлюбів було досить багато, адже найменший показник змішаних шлюбів у 1934 р. – 9,09%, а найвищий – у 1935 р. – 21,21%. Кількість шлюбів між вдівцями та жінками, що ніколи не перебували в шлюбі, є набагато частішим, ніж кількість шлюбів між вдовами та вільними чоловіками. Якщо у 1930 р. із 61 вінчання в Ужгороді було зафіксовано 57 шлюбів між вільними (для яких шлюб був першим), 4 – між вдівцем та вільною, 1 – між вдівцем та вдовою та, проте жодного між вдовою та вільним. Як бачимо з метричних книг, у період з 1929–1936 рр. шлюбів між вдовою та вільним було всього лише 3, тоді як між вдівцями і вільними – 25, а між вдівцями і вдовами – 7²⁴.

Досліджуючи факти біритуальних шлюбів не можна оминати такого важливого моменту, як відстеження цього явища не тільки через «Метрику браковенчаних», а й через «Метрику крещених и миропомазанных» за графою віросповідання батьків. Прояви біритуалізму, які можна простежити через віросповідання батьків хрещених дітей на прикладі метрик за 1929–1933 рр. та 1946–1949 рр., наштовхують до певних висновків щодо змішаних шлюбів.

У грудні 1929 р. 100% батьків новохрещених дітей були греко-католиками, проте вже в 1930 р. їхня кількість становила 84,07%, а не греко-католиків чи біритуальних – 15,48%. На 1931 р. греко-католиків налічувалося 90,74%, а змішаних – 8,81%. У 1932 р. картина виглядала майже такою, як і два роки перед тим – 83,17% греко-католиків проти 16,34% не греко-католиків та змішаних від біритуальних шлюбів. В наступному році (1933) процентне співвідношення залишалося майже незмінним: греко-католиків 83,88%, а не греко-католиків чи змішаних біритуалів – 15,63%. Сміємо припустити, що, принаймні в 1920–1930-х рр. картина була тотожною, і не лише в Ужгороді, але й в цілій Мукачівській греко-католицькій єпархії²⁵.

Метрика крещених и миропомазанных от XI. 1946 г. Розділ Крещених и миропомазанных. Сторона – 1-71.

²³ САБОВ, Орест: Про угорських русинів. In: Мазурок О. Орест Сабов та його книга про угорських русинів. Ужгород: Карпатська Вежа, 2011, с. 132.

²⁴ АРХІВ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО КАФЕДРАЛЬНОГО ХРЕСТО-ВОЗДВИЖЕНСЬКОГО СОБОРУ В м. УЖГОРОДІ. Метричні книги Преображенської церкви на Цегольні. Метрика Томъ: XVI. Крещених: 1929. XIII ч. Браковенчаних: 3/XI 1929. Усопшихъ: 1927. Розділ Браковенчаних. Сторона – 100-138.

²⁵ АРХІВ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО КАФЕДРАЛЬНОГО ХРЕСТО-ВОЗДВИЖЕНСЬКОГО СОБОРУ В м. УЖГОРОДІ. Метричні книги Преображенської церкви на Цегольні. Метрика Томъ: XVI. Крещених: 1929. XIII ч. Браковенчаних: 3/XI 1929. Усопшихъ: 1927. Розділ Крещених. Сторона – 1-99.

Кардинально дані змінилися лише в 1946–1949 рр., коли завдяки атеїстичній політиці радянської влади кількість біритуальних шлюбів збільшилася. Випадки хрещення дітей греко-католиками, коли в родині не було жодного греко-католика, стали непоодинокими. На листопад-грудень 1946 р. батьків виключно греко-католиків зафіксовано 63,88%, не греко-католиків чи змішаних шлюбів – 19,44%. В 1947 р. греко-католиків відповідно 63,43%, а не греко-католиків – 27,98%. Процентне співвідношення в 1948 р. було таким: греко-католики – 53,91%, а не греко-католиків та змішаних шлюбів – 30,43%²⁶. Цілеспрямована політика влади давала свої результати: кількість шлюбів виключно між греко-католиками вже наприкінці першої половини ХХ ст. почала невпинно скорочуватись.

Велике значення не лише для дослідження демографічних процесів, але й для оцінки релігійної діяльності душпастирів, дає статистика розлучень. За даними, які наводить П. Петрецький у 1919–1928 рр. на Підкарпатській Русі було зафіксовано всього 177 «разводовъ» і 377 «разлукъ» (що розійшлися, але не розвелися). У 1928 р. абсолютне число «разводовъ» – 39, «разлукъ» – 113. Порівнюючи ситуацію щодо розлучень в Чехії, автор підсумовує, що там на тисячу жителів припадає всього 51 «разлукъ», що у багато разів менше ніж на Підкарпатській Русі²⁷.

Отже, загальновизнаний погляд на благочестя традиційних сімей в першій половині ХХ ст. є не більше як стереотипом, виданням бажаного за дійсне, нічим не підкріпленим міфом. Розглядаючи різноманітні архівні справи, часто можна зустріти листування між «набожною» паствою і вищими церковними особами з питань розлучення²⁸.

В окремих випадках рішення про скасування шлюбу, як це мало місце між Йоганном Гевей і Гафією Надь, розглядалося самою Конгрегацією для Східних Церков у Римі²⁹. Деякі рішення єпархіального керівництва в Ужгороді людину, виховану в найкращих традиціях християнського благочестя і моралі, просто можуть шокувати. Наприклад, визнання недійсним церковного шлюбу жителів с. Драгово Хустського округу Петра Джбор і Олени Балог³⁰, справа про церковне розлучення подружжя с. Фанчиково Севлюського (тепер

²⁶ АРХІВ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО КАФЕДРАЛЬНОГО ХРЕСТО-ВОЗДВИЖЕНСЬКОГО СОБОРУ В м. УЖГОРОДІ. Метричні книги Преображенської церкви на Цегольні. XXIII Том. Метрика крещеных и миропомазанных от XI. 1946 г. Розділ Крещеных и миропомазанных. Сторона – 1-71.

²⁷ ПЕТРЕЦЬКИЙ, Петръ П.: Популяция Подкарпатской Руси. In: *Подкарпатская Русь за годы 1919–1936*. 2-ге перевидання книги. Б. р. і м. в., с. 75.

²⁸ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ. Ф. 151, Оп. 2, Спр. 2407. Переписка со священниками об урегулировании семейных отношений прихожан, Арк. 1-30; ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ. Ф. 151, Оп. 23, Спр. 37. Прошения лиц и переписка о перемене обряда, заключении браков, выдаче свидетельств о рождении и по другим метрическим вопросам, Арк. 1-40.

²⁹ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ. Ф. 151, Оп. 24, Спр. 35. Решение «святой конгрегации» для восточных церквей в Риме о разрешении на расторжение брака Гавей Иоганна с Надь Гафией, Арк. 1-5.

³⁰ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ. Ф. 151, Оп. 24, Спр. 50. Дело об установлении недействительности церковного брака, заключенного Джбор Петром и Балог Еленой, жителями с. Драгово, Арк. 1-208.

Виноградівського) округу Павла Доната і Марії Балог³¹, або судова справа управителя церковно-парафіяльної школи с. Сечовці Мукачівського округу Яна Штефаника проти дружини Берти Кашшай про «церковне розлучення їх від «столу» і «ліжка»»³².

Не поодинокими випадками були й прохання здійснити обряд вінчання без попередніх оголошень. Так, буштинський парох о. Андрій просив у єпископської канцелярії дозволу обвінчати пару, що не мала можливості здійснити друге та третє оголошення: «Жених есть бедный работник, невеста совсем сирота без отца и матери»³³.

Ще цікавіші випадки були в Ужгороді. Пара що прожила 10 років разом та виховала трьох дітей вирішила вінчатися, але через бідність не могла зробити цього швидше³⁴. Ще більший інтерес викликає пара, що просить обвінчати їх без попередніх оголошень після 40 років спільного подружнього життя³⁵. Якщо жити в гріху, без церковного шлюбу для традиційного греко-католицького суспільства вважалося нормальним, то чи відрізнялося ставлення до Таїнства Подружжя у вірників та духовенства?

Що ж стосується самих душпастирів, то родина, шлюб, Таїнство Подружжя, також були надзвичайно важливими факторами соціалізації в греко-католицькому суспільстві. Так, родина справляла вирішальний вплив на формування особистості священика. Для греко-католицького парафіяльного духовенства «родинне життя» було нормою. Целібат вважався відхиленням і неповноцінним способом життя. Навіть єпископи відмовляли семінаристів від висвячення в целібаті і відтягували висвячення тих, хто все таки обирав целібат. Протиставлення родинного життя і життя celibsa було протиставленням двох життєвих позицій. Целібат означав намір робити кар'єру, засіб брати участь у сумнівному, з погляду християнської моралі, житті міст.

У середовищі греко-католицького кліру одруження тих чи інших богословів зазвичай супроводжувалося складною павутиною родинних зв'язків між сім'ями духовенства. Так, наприклад, в пресі було надруковано повідомлення, що богослов Діонісій Шуба (син Павла Шуби, намісника-пароха іванівського) обвінчався з Анною Ільницькою (донькою Стефана Ільницького, консисторіального радника). Обряд здійснював Олександр Ільницький, дядько

³¹ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ. Ф. 151, Оп. 24, Спр. 146. Дело о церковном разводе супругов жителей с. Фанчиково Балог Марии и Доната Павла, Арк. 1-10.

³² ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ. Ф. 151, Оп. 24, Спр. 147. Судебное дело управителя церковной школы с. Сечовцы Яна Штефаника против супруги Берты Кашшай о церковном «разлучении их «от стола и ложа», Арк. 1-63.

³³ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ. Ф. 151, Оп. 18, Спр. 357. Прошения прихожан о разрешении заключения браков без предварительных оглашений в церкви, Арк. 238.

³⁴ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ. Ф. 151, Оп. 18, Спр. 357. Прошения прихожан о разрешении заключения браков без предварительных оглашений в церкви, Арк. 135.

³⁵ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ. Ф. 151, Оп. 18, Спр. 357. Прошения прихожан о разрешении заключения браков без предварительных оглашений в церкви, Арк. 162.

нареченої³⁶. Ще одна пара, що обвінчалася в с. Рокосові, також мала стосунок до кліру Мукачівської греко-католицької єпархії. Нареченим був богослов Юлій Бокшай (син Йоана Бокшая, намісника-пароха хустського), а нареченою донька рокосовського священника Николая Сотак – Єва Сотак³⁷.

Але чи завжди одружені священники на парафіях відповідали своєму покликанню? Чи була їх поведінка прикладом для пастви? Чи завжди дружина могла стримати негативні прояви свого чоловіка? Попередньо наважимося відповісти на ці питання – ні! З огляду на ті джерела, якими ми володіємо, важко стверджувати, що священники завжди були високоморальними та слугували прикладом для пастви³⁸.

Про, так би мовити, спадковість професії душпастирів ще на самих початках існування єпархії, можемо судити зі списку «Славних мужів, які процвітали в усій колишній Мукачівській єпархії у вісімнадцятому столітті», що подає Михайло Лучкай. Так, наприклад, Михаїл Ольшавський, рідний брат Симеона Ольшавського, що був Марамоським вікарієм³⁹.

Окрім того, майже в кожній біографії бачимо родинні зв'язки греко-католицького кліру Мукачівської греко-католицької єпархії: Іоанн Блажовський – родич Георгія Блажовського⁴⁰, Андрій Бачинський – син уйлокського пароха⁴¹, Андрій Жеткей – зять ужгородського пароха Адама Войковича⁴², Даниїл Бабілович – син ракошинського пароха⁴³, Іоанн Бокшай – син пароха Іоанна Бокшанського⁴⁴, Василь Лаборський був одружений із родичкою

³⁶ РУСИНСЬКИЙ ДАЙДЖЕСТ 1939-1944. III/1. Кроника. Тексти з ужгородських новинок «Нова Неделя» и «Карпатська Неделя» 1939-1941 гг. / Матеріали ушорив и спередслово написав Михаил Капраль. Ніредьгаза, 2010, с. 117.

³⁷ Там само, с. 117.

³⁸ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ. Ф. 151, Оп. 7, Спр. 281. Дело о дисциплинарном взыскании священника г. Ужгород. (Другет). Фенцик Андрея. За вымательство и невыполнение своей работы и переписка с священниками по этому вопросу. На 31 арк.; ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ. Ф. 151, Оп. 3, Спр. 2034. Жалобы прихожан на священников за пьянство, за недобросовестное отношение к работе и другое. На 98 арк.; ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ. Ф. 151, Оп. 3, Спр. 1597. Дело о привлечении к ответственности священника с. Галамбош Стрипски Яноша за грубое отношение к прихожанам. На 81 арк.; ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ. Ф. 151, Оп. 2, Спр. 1707. Дело о бунте среди прихожан с. Фалучка, Комлош и Папфалва в связи с недовольством местным священником. На 168 арк.; ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ. Ф. 151, Оп. 2, Спр. 968. Жалоба прихожан с. Дертьян-Лигет на священника того же села Уйхели Антона за оскорбление прихожан, за соблюдение порядка обрядов и переписка по этому вопросу. На 31 арк.; ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ. Ф. 151, Оп. 2, Спр. 82. Жалоба жителей с. Мария Повч на настоятеля монастыря отцов Василиан Лупиш Сильвестера за присвоение церковных денег и плохое моральное поведение и переписка по этому вопросу. На 21 арк.

³⁹ ЛУЧКАЙ, Михайло: Історія карпатських русинів: У шести томах / Дешифрування рукопису, від перекладача, переклад з латинської, покажчики Ю.М. Сака. Том IV / Дешифрування рукопису Ю.М. Сака; переклад українською мовою Ю.М. Сака, М.В. Ороса, Й.О. Баглая. Ужгород: Закарпаття, 2003, с. 247-248.

⁴⁰ Там само, с. 248-249.

⁴¹ Там само, с. 250.

⁴² Там само, с. 253.

⁴³ Там само, с. 254.

⁴⁴ Там само, с. 255.

Антонія Герштокера – теолога, егерського каноніка⁴⁵, Іоанн Ніжаловський – син герлахівського пароха⁴⁶, Іоанн Станковський – син пароха⁴⁷, Георгій Ковач – син бесерменського пароха⁴⁸, Гавриїл Дешко – син іванківського дяка⁴⁹, єпископ Андрей Бачинський – син бенятинського священика⁵⁰, Йосиф Торіскі – син ганьківського пароха⁵¹, Георгій Ніжаловський – син грабівського пароха⁵², Михайл Тарасович – син істанцького священика⁵³, Олексій Ількович – син матісівського священика⁵⁴, Іоанн Шугай був родичем Олексія Шустая⁵⁵, Михайл Брадач – рідний брат єпископа Іоанна Брадача⁵⁶, Іоанн Кутка – син суківського пароха⁵⁷, Андрій Кутка – син пароха. Таким чином, з 53 осіб перерахованих Михайлом Лучкаєм тільки 33 кліриків не мали прямого відношення до священицьких родин. Що ж тоді казати про першу половину XX ст., коли в Мукачівській єпархії існували цілі священичі династії.

Родинне життя чи його відсутність, навчання в єпархії чи за її межами, можливість отримати богословську освіту в Європі – ці фактори були визначальними для формування майбутнього душпастиря. Значна частина майбутнього духовенства, що виховувалася в середовищі своїх родичів – служителів Церкви, переймала від них не завжди позитивний досвід відносин з мирянами.

Навчені виконувати під час Служби Божої так, а не інакше, пастирі не завжди усвідомлювали смислове навантаження своїх дій, а парафіяни, що приходили до храму, такої обрядовості зрозуміти і не намагалися. Таким чином, сакральне скочувалося до профанного, втрачаючи основний зміст будь-яких дій в храмі – їх глибокого змісту та зв'язку з Богом. Привілеї, за які протягом століть боролася греко-католицьке духовенство та безправність переважної більшості мирян, а також їх тотальна бідність не сприяли переважанню духовного над земним.

Таким чином, з огляду на наведені вище факти, можемо стверджувати, що здійснення тих чи інших найважливіших обрядів життєвого циклу в часи, коли Церква ще не зазнавала переслідувань, не завжди залежало від простого бажання/небажання вірників. Частіше за все неможливість здійснити, наприклад, обряд вінчання, пояснювалося банальною відсутністю коштів, що треба було сплатити за його виконання. Це, в свою чергу, призводило до появи значної кількості дітей, народжених поза шлюбом. Не завжди віра могла бути

⁴⁵ Там само, с. 260.

⁴⁶ Там само, с. 262.

⁴⁷ Там само, с. 263.

⁴⁸ Там само, с. 265.

⁴⁹ Там само, с. 266.

⁵⁰ Там само, с. 267.

⁵¹ Там само, с. 269.

⁵² Там само, с. 270.

⁵³ Там само, с. 270.

⁵⁴ Там само, с. 270.

⁵⁵ Там само, с. 271.

⁵⁶ Там само, с. 272.

⁵⁷ Там само, с. 272.

підкріплена здійсненням певних церковно-обрядових дій, зазвичай, через надзвичайно складне матеріальне становище мирян.

Бібліографія:

1. АРХІВ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО КАФЕДРАЛЬНОГО ХРЕСТО-ВОЗДВИЖЕНСЬКОГО СОБОРУ В м. УЖГОРОДІ. Метричні книги Преображенської церкви на Цегольні. Метрика Томъ: XVI. Крещеных: 1929. XIII ч. Браковенчанных: 3/XI 1929. Усопшихъ: 1927. Розділ Крещеных. Сторона 1-99.
2. АРХІВ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО КАФЕДРАЛЬНОГО ХРЕСТО-ВОЗДВИЖЕНСЬКОГО СОБОРУ В м. УЖГОРОДІ. Метричні книги Преображенської церкви на Цегольні. Метрика Томъ: XVI. Крещеных: 1929. XIII ч. Браковенчанных: 3/XI 1929. Усопшихъ: 1927. Розділ Браковенчанных. Сторона 100-138.
3. АРХІВ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО КАФЕДРАЛЬНОГО ХРЕСТО-ВОЗДВИЖЕНСЬКОГО СОБОРУ В м. УЖГОРОДІ. Метричні книги Преображенської церкви на Цегольні. XXIII Том. Метрика крещеных и миропомазанных от XI. 1946 г. Розділ Крещеных и миропомазанных. Сторона 1-71.
4. ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ. Ф. 151. Оп. 2. Спр. 82. *Жалоба жителей с. Мария Повч на настоятеля монастыря отцов Василиан Лупиш Сильвестера за присвоение церковных денег и плохое моральное поведение и переписка по этому вопросу.* На 21 арк.
5. ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ. Ф. 151. Оп. 2. Спр. 968. *Жалоба прихожан с. Дертьян-Лигет на священника того же села Уйхели Антона за оскорбление прихожан, за соблюдение порядка обрядов и переписка по этому вопросу.* На 31 арк.
6. ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ. Ф. 151. Оп. 2. Спр. 1707. *Дело о бунте среди прихожан с. Фалучка, Комлош и Папфалва в связи с недовольством местным священником.* На 168 арк.
7. ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ. Ф. 151. Оп. 2. Спр. 2407. *Переписка со священниками об урегулировании семейных отношений прихожан.* На 30 арк.
8. ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ. Ф. 151. Оп. 3. Спр. 1597. *Дело о привлечении к ответственности священника с. Галамбош Стрипски Яноша за грубое отношение к прихожанам.* На 81 арк.
9. ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ. Ф. 151. Оп. 3. Спр. 2034. *Жалобы прихожан на священников за пьянство, за недобросовестное отношение к работе и другое.* На 98 арк.
10. ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ. Ф. 151. Оп. 6. Спр. 944. *Правила определения религии детей родителей разных вероисповеданий.* На 21 арк.
11. ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ. Ф. 151. Оп. 7. Спр. 281. *Дело о дисциплинарном взыскании священника г. Ужгород. (Другет). Фенцик*

- Андрея. За вымaгательство и невыполнение своей работы и переписка с священниками по этому вопросу. На 31 арк.*
12. ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ. Ф. 151. Оп. 17. Спр. 5. *Циркуляры епископа Мукачевской епархии за 1895 г. На 41 арк.*
 13. ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ. Ф. 151. Оп. 18. Спр. 357. *Прошения прихожан о разрешении заключения браков без предварительных оглашений в церкви. На 273 арк.*
 14. ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ. Ф. 151. Оп. 22. Спр. 413. *Прошения прихожан о выдаче разрешения на заключение брака с лицами других вероисповеданий и родственниками. На 46 арк.*
 15. ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ. Ф. 151. Оп. 22. Спр. 566. *Воззвание епископа к священникам о воспитании прихожан в христианском духе. На 2 арк.*
 16. ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ. Ф. 151. Оп. 23. Спр. 19. *Переписка со священниками и другими об изменении вероисповедания, фамилий, регистрации браков и смертных случаев прихожан. На 15 арк.*
 17. ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ. Ф. 151. Оп. 23. Спр. 37. *Прошения лиц и переписка о перемене обряда, заключении браков, выдаче свидетельств о рождении и по другим метрическим вопросам. На 40 арк.*
 18. ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ. Ф. 151. Оп. 23. Спр. 52. *Прошения священников и переписка с ними о выдаче разрешений на заключение браков прихожанами. На 5 арк.*
 19. ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ. Ф. 151. Оп. 24. Спр. 35. *Решение «святой конгрегации» для восточных церквей в Риме о разрешении на расторжение брака Гавей Иоганна с Надь Гафией. На 5 арк.*
 20. ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ. Ф. 151. Оп. 24. Спр. 43. *Прошения приходских священников о выдаче им разрешений на заключение по уважительным причинам браков прихожан без предшествующих объявлений и о проведении других церковных ритуалов, требующих разрешений епископа. На 26 арк.*
 21. ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ. Ф. 151. Оп. 24. Спр. 50. *Дело об установлении недействительности церковного брака, заключенного Джбор Петром и Балог Еленой, жителями с. Драгово. На 208 арк.*
 22. ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ. Ф. 151. Оп. 24. Спр. 146. *Дело о церковном разводе супругов жителей с. Фанчиково Балог Марии и Доната Павла. На 10 арк.*
 23. ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ. Ф. 151. Оп. 24. Спр. 147. *Судебное дело управителя церковной школы с. Сечовцы Яна Штефаника против супруги Берты Каишай о церковном «разлучении их «от стола и ложа». На 63 арк.*
 24. ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ. Ф. 151. Оп. 25. Спр. 865. *Распоряжение епископа капитуле о порядке заключения смешанных браков римо и греко-католических прихожан и о заключениях браков в западных государствах Европы. На 7 арк.*
 25. ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ. Ф. 151. Оп. 25. Спр. 1627. *Переписка епископа Юлия Фирцака с конгрегацией пропаганды веры*

при папском дворе в Риме по вопросу продления пятилетнего полномочия на право отпущения грехов, освобождение от церковных запрещений при заключении браков и др. На 14 арк.

26. ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ. Ф. 151. Оп. 25. Спр. 2635. *Циркуляр єпископа Папи Антала священникам по административным и религиозным вопросам.* На 3 арк.
27. ЛУЧКАЙ, Михайло: Історія карпатських русинів: У шести томах / Дешифрування рукопису, від перекладача, переклад з латинської, покажчики Ю.М. Сака. Том III / Дешифрування рукопису Ю.М. Сака; переклад українською мовою А.М. Ігната. Ужгород: Закарпаття, 2002. 328 с., іл. ISBN 996-7703-46-0
28. ЛУЧКАЙ, Михайло: Історія карпатських русинів: У шести томах / Дешифрування рукопису, від перекладача, переклад з латинської, покажчики Ю.М. Сака. Том IV / Дешифрування рукопису Ю.М. Сака; переклад українською мовою Ю.М. Сака, М.В. Ороса, Й.О. Баглая. Ужгород: Закарпаття, 2003. 328 с., іл. ISBN 996-7703-60-6
29. ПЕТРЕЦКІЙ, Петръ П.: Популяція Подкарпатской Руси. In: *Подкарпатская Русь за годы 1919–1936.* 2-ге перевидання книги. Б. р. і м. в., с. 75-76.
30. ПУТІВНИК ПО СХІДНОМУ КОДЕКСУ: Коментар до Кодексу Канонів Східних Церков / За редакцією Джорджа Недунгатта, Т.І. / Пер. з англ. О. Гладкий. Львів: «Свічадо», 2008. 791 с.
31. ПУШКАШ, Ласло: Кир Теодор Ромжа: Життя і смерть єпископа. Львів: Інститут історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2001. 244 с.: іл. ISBN 966-7034-21-6
32. РУСИНСЬКИЙ ДАЙДЖЕСТ 1939-1944. III/1. Кроника. Тексти з ужгородських новинок «Нова Недѣля» и «Карпатська Недѣля» 1939-1941 гг. / Матеріали ушорив и спередслово написав Михаил Капраль. Нїредьгаза, 2010. 248 с.
33. САБОВ, Орест: Про угорських русинів. In: *Мазурок О. Орест Сабов та його книга про угорських русинів.* Ужгород: Карпатська Вежа, 2011, с. 97-167. ISBN 978-966-82-69-35-4
34. ФЕНИЧ, Володимир – ШТЕРР, Діана: Метричні книги, як джерело вивчення Ужгородської греко-католицької спільноти першої половини ХХ ст. In: *Історія релігій в Україні: науковий щорічник* / Упор. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич. Львів, Львівський музей історії релігії; вид-во «Логос», 2010, Книга 1, с. 832-840. ISBN 966-7379-92-7
35. MAREK, P. – BUREHA, V.: *Pravoslavní v Československu v letech 1918–1953: příspěvek k dějinám Pravoslavné církve v českých zemích, na Slovensku a na Podkarpatské Rusi.* 2. prepracované a doplnené vyd. Brno: CDK (Centrum pro szudium demokraciae a kultury), 2008. 531 s., 32 s. obr. příl.